

Herdenken met een open blik I

Melati lezing – Gert Oostindie

14 augustus 2023

**Nationale Herdenking
15 augustus 1945**

Geachte aanwezigen,

Het is een voorrecht hier vanavond te mogen spreken, ik dank de Stichting Nationale Herdenking 15 augustus 1945 voor de uitnodiging, en ik dank u allen dat u naar mij wilt luisteren. Ik heb de uitnodiging met enige aarzeling aanvaard. Zoals we de afgelopen weken allemaal hebben kunnen volgen in de media is de wijze waarop de 15^e augustus moet worden herdacht niet onomstreden. Er is begrijpelijkerwijs veel emotie. En dan doen woorden ertoe, maar ook de spreker. Daarom heb ik getwijfeld of ik wel de aangewezen spreker zou zijn. Enerzijds gezien mijn niet-Indische achtergrond, anderzijds gezien mijn betrokkenheid bij onderzoek waarvan ik weet dat die in Indische en Molukse kring met een zekere scepsis is gevolgd. Dat ik hier toch sta is mede te danken aan openhartige gesprekken die ik in uw kring heb mogen voeren. Gesprekken die leerzaam waren en me niet onberoerd lieten.

Laat ik mijn aarzeling wat toelichten, want in zekere zin is dit de kern van wat ik vanavond – tijdens mijn lezing, maar vooral in de gesprekken daarna – met u zou willen overdenken. Eerst dan maar mijn eigen achtergrond. Mijn achternaam suggereert anders, maar heeft niets te maken met koloniale geschiedenis. Mijn voorouders komen uit de buurt van Steenwijk, Overijssel, vermoedelijk uit een buurtschap Oostindie, dat weer een verbastering is van Oosteinde. Niemand van die Oostindies woonde, voor zover wij weten, ooit in Indië of enige andere Nederlandse kolonie. Aan moederskant was er welgeteld één oom die voor de oorlog in Indië werkte, in het onderwijs. Ik heb hem nooit gekend.

Van huis uit kreeg ik dus niets mee over Indië. Toen

ik begin jaren zestig naar de lagere school ging kreeg ik al snel een paar vriendjes van wie de ouders uit Indië, en trouwens ook Suriname, naar Nederland waren gekomen. Natuurlijk, ze zagen er anders uit dan de meeste andere, witte kinderen en natuurlijk registreerde ik dat wel. Maar ik vroeg me voor zover ik me herinner nooit af wat hun geschiedenis was en waarom zij in Nederland terecht waren gekomen. En die onwetendheid werd zeker niet weggenomen door onze juffen en meesters. Ik herinner me niet dat er ooit over de voormalige koloniën werd gesproken, terloops of formeel, in het onderwijs. En dat geldt eigenlijk ook voor de middelbare school. Zelfs op de universiteit had ik als historicus kunnen afstuderen zonder ook maar één vak te volgen over de koloniale geschiedenis.

Achteraf realiseer ik me dat ik, ongeweten en onbedoeld, deel uitmaakte van wat in Indische kringen wel is aangeduid als de Hollandse doofheid. Een volkomen onbegrip, vaak ook een onwil om te luisteren, om te willen begrijpen waarom zovelen uit Nederlands-Indië na de Japanse bezetting en de Indonesische onafhankelijkheid zich min of meer gedwongen hadden gevoeld om te 'repatriëren' naar Nederland – een land dat velen, ik hoef het u niet uit te leggen, nog nooit hadden gezien. Er waren hier pogingen de 'in Indië gewortelden' te ontmoedigen de overtocht te maken, er was een kille ontvangst. Daarna een geleidelijke inpassing in de Nederlandse samenleving die achteraf graag werd gekarakteriseerd als een soepele assimilatie. En het ontbrak in de ontvangende samenleving vervolgens niet aan hypocriete borstklopperij: 'Kijk eens hoe goed wij die lui hebben opgevangen!'

Van Indische zijde – en op weer andere manier aan Molukse zijde – was het antwoord op de Hollandse doofheid een houding die Adriaan van Dis ooit treffend aanduidde als 'zwijgen met een uitroepteken'. Verontwaardiging over het verzwijgen van een koloniale geschiedenis die toch echt, uit eigenbelang, geleid werd door Nederland, om met Multatuli te spreken die 'roofstaat aan de Noordzee'. Verontwaardiging dus ook over het verzwijgen van een koloniaal systeem dat Nederland in alle opzichten verrijkte – maar dat werd nu

weggepoetst, verzwegen. En uiteraard de verontwaardiging over een kille ontvangst, over de suggestie dat die repatrianten niet in Nederland thuishoorden. En dat terwijl zij met alle recht konden zeggen: 'wij zijn hier omdat jullie daar waren'.

Als ik nog even terug mag komen op mijn persoonlijke geschiedenis, ik schaam me er nog altijd een beetje voor, maar ik had geen idee. Ik hoorde er niets over, niet op school, niet van mijn ouders, maar overigens ook niet van de ouders van mijn vriendjes met een koloniale achtergrond. Ik was er kennelijk niet mee bezig en het werd me niet verteld. Vandaag, ruim een halve eeuw later terugblikkend, vind ik dat onbegrijpelijk. Zeker is dat die koloniale geschiedenis ook in mijn persoonlijke geschiedenis veel dichterbij is gekomen. De vader van mijn vrouw was Surinaams, de moeder van mijn schoonzusje Moluks-Indisch, mijn vrienden- en familiekring is veel diverser dan die van mijn ouders. Dat is Nederland, vandaag. En in dat Nederland wordt het gesprek over de koloniale geschiedenis intenser gevoerd dan ooit tevoren.

*

Ik begon met te zeggen dat mijn aarzeling niet alleen mijn persoonlijke achtergrond betreft, een achtergrond zonder een vanzelfsprekende betrokkenheid bij de Indische, Molukse en overigens ook Chinees-Indische geschiedenis. Ik ben me er namelijk ook van bewust dat ik, als een van de leiders van het grote onderzoek naar het extreme Nederlandse geweld tijdens de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, bij sommigen in uw gemeenschap, misschien ook wel bij sommigen van u, scepsis of afwijzing oproep. Dat begrijp ik best. Maar ik wil toch degenen die zulke gevoelens koesteren vragen om even met mij mee te denken. Misschien kunnen we elkaar beter begrijpen dan u denkt.

De eerste decennia van mijn academische loopbaan hield ik mij voornamelijk bezig met Latijns-Amerika en de Cariben, in het bijzonder de koloniale periode en dus ook slavernij en de hedendaagse doorwerking ervan,

op individueel niveau maar ook in de relaties tussen Nederland en de voormalige Caribische koloniën. Ik ging me pas veel later serieus bezighouden met de bredere koloniale geschiedenis, vooral met Nederlands-Indië, en met het hedendaagse Indonesië. En zo ging ik ook steeds meer vragen stellen over de doorwerking van dat verleden en waarom die zo verschillend is voor 'Oost' en 'West'. Bij het onderzoek voor mijn in 2010 gepubliceerde boek Postkoloniaal Nederland. Zestig jaar vergeten, herdenken, verdringen vielen mij, zoals dat heet, de schellen van de ogen. Niet eerder had ik me zo verdiept in de Japanse bezetting, de bersiap en de oorlog van 1945-1949, de uittocht naar Nederland. En toen pas kwam ik erachter dat ik vrijwel niets wist van die geschiedenis én nooit had nagedacht over die Hollandse doofheid, waarvan ik dus zelf eigenlijk onderdeel was.

Zo ging ik langzamerhand begrijpen dat er in 'de Indische generatie' vaak met zoveel sarcasme en verontwaardiging werd gesproken over Nederlandse onwetendheid en ook onwil om te weten. En zo kreeg ik ook meer begrip voor de roep om erkenning en ging ik ook waardering en bewondering voelen voor de strijd om erkenning. Een strijd die, ik weet het, volgens velen te lang heeft moeten duren en bovendien nog niet bevredigend is afgesloten. Maar toch een strijd die er uiteindelijk toe leidde dat 15 augustus een nationale dag van herdenken werd. Daarom bent u, met velen anderen, er morgen bij, bij het Indisch monument, daarom wordt dat nu ook op de nationale televisie uitgezonden. En daarom zijn wij vanavond bijeen.

Maar inmiddels zijn er bij het herontdekken van de koloniale geschiedenis ook andere wegen ingeslagen. En daartoe behoort een veel kritischer reflecteren op de rechtvaardiging van het kolonialisme, die getuigde van racistisch denken, ook toen in latere tijden werd gesproken in termen van een ethische roeping. Kritischer reflecteren op de motieven, die toch in de eerste plaats zijn te duiden als Nederlands eigenbelang. Kritischer reflecteren op het geweld dat inherent was aan dat kolonialisme. Daarbij ging ook het beeld over de jaren 1942-1949 kantelen. En zo wordt nu de Japanse

bezetting niet alleen gezien als een tijd van geweld tegen de Europese, de Indische bevolking, maar van geweld tegen alle inwoners van de archipel en bovendien de katalysator die de onafhankelijkheid van Indonesië inluidde.

De politieke consensus ging verschuiven. De Japanse tijd werd nu wel jaarlijks herdacht, maar de daarop volgende periode kwam in een ander daglicht te staan. In 2005 verklaarde de Nederlandse regering in de jaren 1945-1949 'aan de verkeerde kant van de geschiedenis' te hebben gestaan. In 2020 bood koning Willem-Alexander in Bogor excuses aan voor het extreme geweld van de Nederlandse krijgsmacht. In 2022, direct na de presentatie van het onderzoek van het KITLV, NIMH en NIOD, deed minister-president Mark Rutte dat ook. Weliswaar betrok hij in zijn excuses ook degenen die in Nederland hadden geleden, dus de Indische en Molukse gemeenschappen en ook de Indië-veteranen, maar allerwegen werd toch vooral gehoord dat hij de Indonesische bevolking verontschuldigen aanbod.

Er is in die dagen, en tot op heden, in de Indische en Molukse gemeenschappen en in kringen van Indië-veteranen veel kritiek geleverd op die excuses, en ook op het onderzoek dat daaraan voorafging. En dan kom ik bij de tweede reden waarom ik aarzelde of ik hier vanavond moest staan. Ik was immers een van de initiatiefnemers en leiders van het onderzoek, en bovendien een van de auteurs van het samenvattende boek *Over de grens*.

Nu ik hier dan toch sta, me ten volle bewust van deze kritiek, zou ik hierover dit willen zeggen. Ik sta volledig achter de aanpak en conclusies van dit onderzoek. Het was hoog tijd dat er openheid werd gegeven over de in de grond nog volkomen koloniale opstelling van de Nederlandse politieke en militaire leiding, een opstelling die dramatische gevolgen had, in de eerste plaats voor de bevolking van de archipel, maar ook voor anderen, in het bijzonder de Nederlandse militairen.

Maar in één adem door: wij hebben met dit onderzoek zeker niet het lijden tijdens de Japanse tijd willen verbloemen, evenmin de bersiap willen toedekken, laat staan ontkennen. Wat we wél hebben willen doen, dat is veel meer context geven. En dat betekent dat ik in de inleidende hoofdstukken van *Over de grens* uitdrukkelijk ook gewezen heb op het lijden van de Indonesische bevolking in de Japanse tijd, en dat mijn collega's Esther Captain en Onno Sinke eerst in hun bijdrage aan *Over de grens* en kort daarna in hun boek *Het geluid van geweld* hebben laten zien dat het geweld van de jonge revolutionairen zeker niet alleen tegen totoks, Indische Nederlanders en Molukkers was gericht, maar ook tegen Chinezen en talloze Indonesiërs die werden verdacht met de Nederlanders samen te werken. En ja, zij kwamen tot lagere schattingen van slachtoffers van de bersiap dan vaak is aangenomen. Dat was geen kwestie van bagatelliseren, maar van zorgvuldig bronnenonderzoek.

Ik ben me er natuurlijk van bewust, net als Esther Captain en Onno Sinke dat zijn, dat deze thematiek erg gevoelig ligt en dat iedere relativering al snel bittere gevoelens oproept: 'ons lijden wordt weer niet serieus genomen'. Dát is nooit de inzet geweest van de onderzoeksgroep. Wat we wel hebben proberen te doen is andere vragen te stellen, andere werkelijkheden te belichten. En ja, dan komen er andere verhalen naar boven, dan blijken dezelfde militairen die in Indische kringen werden onthaald als bevrijders, voor Indonesiërs juist een bezettende krijgsmacht te zijn geweest. Ik zou daarover willen zeggen: herdenken is geen wedstrijd, het is evenmin een zero sum game. We kunnen wel degelijk de vaak schrijnende verhalen die in uw kringen zijn en worden verteld over de Japanse tijd, de kampen en de bersiap serieus nemen en tegelijkertijd de verhalen van de Indonesiërs over hun gerechtvaardigde strijd om onafhankelijkheid ruimte geven.

*

Dat was een hele lange aanloop. Maar nu weet u waarom ik aarzelde of ik deze uitnodiging moest aannemen. En nu begrijpt u hopelijk ook waarom ik dacht, hoop, dat ik u mee kan nemen in mijn

betoog. En dat ik hoop dat u voelt dat ik uw verhalen serieus neem. De eerste generatie van mensen die nog in Indië zijn geboren, die het koloniale leven, de Japanse tijd, de bersiap, de onafhankelijkheidsoorlog en de uittocht naar Nederland allemaal zelf meemaakten, die generatie is nu vrijwel uitgestorven. Maar hun verhalen leven voort, zolang ze nog worden doorverteld. En alles wijst erop dat dit nog lang het geval zal zijn. Dat vergt wel inzet. Ook daarom is de 15^e augustus een nationale herdenking, ook daarom is er een Indisch Herinneringscentrum, ook daarom bepleitte de commissie-Bussemaaker onlangs voor meer aandacht voor de Indische geschiedenis, ook in het onderwijs.

Bij de voorbereiding van deze lezing heb ik mij mede laten inspireren door de prachtige interviews met deze oudste generatie die NRC-journalist Frank Vermeulen de afgelopen jaren publiceerde. Onlangs bracht hij ze samen in het boek *Over Indië. Herinneringen aan Indonesië in de koloniale tijd*. Het is fascinerende, vaak ook ontroerende lectuur, ik raad u het boek zeer aan. Alles komt voorbij, vaak met nostalgie. Maar dat betekent zeker niet dat het dertigtal vrouwen en mannen dat aan het woord komt een collectief tempo doeloe-gevoel verwoorden. Jazeker, er wordt door velen met weemoed teruggekeken, maar er wordt ook gesproken over de onrechtvaardigheid van het koloniale systeem. Over racisme en de obsessie met een hiërarchie van kleur, over uitsluiting van Indonesiërs, over de onderdrukking van het nationalisme, over de onvermijdelijkheid van het einde van het kolonialisme. En het delen van die inzichten, driekwart eeuw later, staat ook in dit boek niet op gespannen voet met het spreken over het eigen lijden vanaf 1942. Veel van de geïnterviewden zijn, zo lijkt het me, zelf ook anders gaan denken over de wereld waarin zij opgroeiden. De openheid waarmee zij daarover spraken vond ik ontroerend, inspirerend.

Inspirerend, ook voor een reflectie op de herdenking van 15 augustus. Wat herdenken wij op deze dag? De Japanse bezetting, alle slachtoffers, ook de Indonesische. Maar in de Nederlandse context gaat het logischerwijs toch vooral om degenen die uiteindelijk hun toevlucht zochten

naar Nederland. Het duurde beschamend lang voordat deze herdenking in Nederland werd geïstitutionaliseerd en min of meer (daar kun je over twisten) wortelde. Nogmaals, in Nederland was er heel lang geen oor voor. De weg naar erkenning was lang en werd gebaad door activisten uit die 'Indische generatie'.

En laten we eerlijk zijn, het duurde nogal lang voordat die herdenking werkelijk als inclusief werd ervaren, een herdenking waarin allen die deze geschiedenis meedroegen een plek kregen. Dus niet alleen de witte Europeanen in de kampen, maar ook de veel grotere groep 'buitenkampers', Indo's en ook Molukkers.

En dan is de vraag: zijn we er nu, of moet de herdenking nog breder? Ik vind het vanzelfsprekend en waardevol dat wij op de 15^e augustus de Europese en Indische slachtoffers van de Japanse bezetting herdenken. Voor velen van u is dit een heel persoonlijk herdenken, misschien hebt u die tijd zelf nog meegemaakt, misschien herdenkt u uw ouders of grootouders die herinneringen, soms afschuwelijke herinneringen meedroegen, herinneringen die wellicht ook een schaduw wierpen over uw leven. Maar zoals Thom de Graaf, de voorzitter van de Stichting Nationale Herdenking 15 augustus 1945 vorige week in een persbericht nog eens zei, we herdenken 'alle slachtoffers'. Hij bedoelde daarmee de toenmalige Nederlandse 'onderdanen'. Volkomen terecht: de Japanse bezetting bracht ook hen veel ellende en kostte enkele miljoenen Indonesiërs het leven. Ook dat lijden herdenken wij morgen.

Onvermijdelijk wordt dezer dagen daarnaast veel gedacht en gesproken over de onzekere tijden die volgden op de Japanse capitulatie. Vooral over de bersiap, maar ook over de oorlog die vier jaren zou duren. En hier wordt het wat moeilijker, gezamenlijk herdenken, ik weet het. Wat voor velen van u of uw ouders het begin was van het verlies van een land dat u of zij beschouwden als thuis, was voor de meeste Indonesiërs juist het begin van de bevrijding van het kolonialisme, een stelsel waarin zij tweederangs onderdanen waren in hun eigen land. Vandaar dat heel lang de herinnering aan wat volgde op de 15^e augustus,

te beginnen met de proklamasie van 17 augustus, zo verdeeld bleef.

Maar ik heb de stellige indruk dat dit verandert en dat ook in uw kring het denken en herdenken niet stilstaat. Zoiets ervoer ik jaren geleden al onder Indië-veteranen. Ik had net een boek gepubliceerd, *Soldaat in Indonesië. Getuigenissen van een oorlog aan de verkeerde kant van de geschiedenis* (2015). Dat boek veroorzaakte nogal wat ophef, omdat ik op basis van egodocumenten van Nederlandse militairen concludeerde dat er sprake was geweest van structureel extreem geweld, van oorlogsmisdaden. De uitnodiging om in Leiden een lezing te houden bij de jaarlijkse herdenking van gesneuvelde militairen, vooral heel jonge dienstplichtigen, verbaasde me daarom een beetje. En ook toen aarzelde ik.

Uiteindelijk zegde ik toe, maar niet nadat ik eerst met een aantal Leidse Indië-veteranen had gesproken. Ik legde ze voor: ik zal spreken, ik zal daarmee uw sobats eren, maar ik kan niet anders dan er ook op wijzen dat het aantal gesneuvelde militairen van de Nederlandse krijgsmacht enkele duizenden is, het aantal Indonesiërs dat het slachtoffer werd van Nederlands geweld ten minste 100.000. Zij behoren, terzijde, tot een nog veel grotere menigte slachtoffers van koloniaal geweld, slachtoffers voor wie nog nergens in Nederland een monument is opgericht. Die doden, zei ik, zal ik ook memoreren, en daarmee eren. En wat was de unanieme reactie van deze hoogbejaarde mannen? Dat ze dat vanzelfsprekend vonden. De tijd heelt wonden, het verstrijken van de tijd geeft ruimte om het verleden anders te gaan beoordelen.

*

Onlangs publiceerde ik het boek *Rekenschap. Het koloniale verleden, excuses en herstel*. Ik heb het met een knipoog wel aangeduid als mijn academische pre-testamentje. Ik kijk terug op de ontwikkeling van de debatten over het koloniale verleden in Nederland, uitmondend in de recente ronde van excuses voor het slavernijverleden en de laatste grote oorlog in Indonesië. Getuigt dat van een 'herontdekking' van het koloniale

verleden? Nee, zeg ik. Dat verleden mag dan wel lang zijn weggestopt, maar binnen de Indische, Molukse en Caribische gemeenschappen in Nederland werden die verhalen over het verleden nooit vergeten. Maar ze worden nu wel veel breder besproken en erkend. En dat komt juist omdat vanuit die postkoloniale gemeenschappen werd gezegd: 'Wij zijn hier omdat jullie daar waren! Dit is niet alleen onze geschiedenis, maar ook die van jullie – van ons allemaal.'

Dat hoef ik u natuurlijk niet allemaal uit te leggen. Maar vervolgens wordt het allemaal ingewikkelder, want er zijn heel verschillende geschiedenissen, heel verschillende herinneringen, heel verschillende opvattingen over de hedendaagse betekenis van het koloniale verleden. Al die verhalen mogen worden verteld. Maar wat ik in Rekenschap bepleit is dat we gezamenlijk het herdenken van de koloniale tijd evenwichtiger, inclusiever maken. Het is geen zero sum game, zou dat althans niet moeten zijn. Er moet ruimte zijn voor een waaier van verhalen, ook al schuren die onderling. Dat doet recht aan een geschiedenis waar veel knelde en knalde, maar het is ook belangrijk voor onze samenleving. Want als iedere gemeenschap alleen maar oog heeft voor de eigen verhalen, dan komen we nooit bij een verhaal dat ons onderling kan verbinden. En ik ben ervan overtuigd dat een samenleving niet kan zonder verbindende verhalen.

Persoonlijk denk ik dat een waardige herdenking van 15 augustus absoluut niet strijdig is met erkenning van het recht van de Indonesiërs op onafhankelijkheid en ook niet met excuses voor het geweld van de Nederlandse krijgsmacht in de jaren 1945-1949. Evenmin, denk ik, met de herkenning van het bredere onrecht dat inherent was aan het Nederlandse kolonialisme. Ik ben benieuwd hoe u dit ziet.

Maar ik begrijp best dat dit alles niet op dezelfde tijd en plek kan. Dat hoeft ook niet, zeker niet vandaag of morgen. Hier ligt wel een uitdaging voor de toekomst. De uitdaging verbindende verhalen te delen, ook als het om 15 augustus gaat. Een verhaal waarin het met recht blijven vragen om erkenning voor het eigen verhaal, het lijden tijdens de Japanse bezetting, is verbonden aan respect voor andere verhalen over de koloniale tijd.